

З. Ф. ФАЙЗУЛЛИНА

КОГНИТИВТІК ЛИНГВИСТИКА МЕН ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНУ САЛАЛАРЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРИ

XX ғасырдың соңында лингвистикада ғылыми парадигма ауысып, тіл білімінде жана бағыттардағы зерттеулер пайда болды (В. М. Алпатов, Е. С. Кубрякова, П. Б. Паршин, В. А. Пищальникова, Н. Д. Арутюнова, А. А. Уфимицева, Ж. Манкеева, Н. Уәли, Б. Тілеубердиев, Қ. Жаманбаева, Э. Оразалинова, К. Садирова т.б.). Тіл білімінде когнитологияның, лингвомәдениетта-

нудың пайда болуы – дүниетанымдағы жетістіктердің бірі іспеттес. Адам тәжірибесі жеке тұлғаның ойлау қызметіне байланысты, өйткені танымдық қызмет барысында алынып, өндөу нысаны болған мән-мағыналық ақпараттық сөздер арқылы таңбаланады. Адам қоршаған ортаны танып білуі нәтижесінде қабылдаған ақпаратты өндеп, сақтап, оны әрі қарай белгілі бір мақсаттарды,

міндеттерді шешу үшін қолданады. Тіл адамның ойлау операциялары мен саналы іс-әрекеттерін табиғи жолмен жүзеге асуын қамтамасыз етеді.

Когнитивтік лингвистиканың негізгі тілдік бірліктері адам жадының оперативтік бірліктері ретінде түрлі фреймдер (стереотиптік жағдаяттар, ұлгілер, сценарийлер) концептілер барлық сөздерде берілген мән-мағыналар жиынтығы: бұл мән-мағыналар адамның дүние туралы мәдени-ұлттық түсінігі болып табылады. Менталдық репрезентациялану деп когнитивтік ғылымның негізгі ұғымын атайды. Бұл ұғым – адам санасында өтетін «құбылыстың» көрініс беру үдерісі. Ен маңызды болып табылатын концептілер адам миында кодталып, санада бейне, сурет, схема түрінде қалыптастырылады. Атамыш құбылыстар арқылы жаңа сөздер мен олардың жасалу амал-тәсілдеріне негіз болатын деректерді айқындауға болады. Сонымен бірге қазіргі сөзжасамдағы белсенді үдерістерді, бұл үдерістердің төрөн психолингвистикалық негізdemелерін де анықтауға мүмкіндік береді.

Когнитивтік лингвистика – ғаламның тілдік бейнесінің концепциялары түрфысынан тіл білімін жүйелеу мен күрудың құралы. Бір сөздін толық мән-мағынасы оның семантикалық және ассоциативтік өрісі арқылы айқындалады. Сөздін семантикалық және ассоциативтік өрісінде пайда болған ақпараттың құрамында когнитивтік және прагматикалық-сintагматикалық мағыналардың элементтері бейнеленеді. «Когнитивтік лингвистикада адам когнициясына басты назар аударылады, көзге түскен іс-әрекеттер ғана емес, олардың менталдық репрезентациялары, ішкі көріністері, ұлгілері, тілдегі когнитивтік ұлғі ретінде символдың түрлері, адамның стратегиялары да зерттеледі, олар білім негізінде іс-әрекеттерді туындалады, яғни адамның когнитивтік дүниетанымы, оның болмысы мен қызметі бойынша зерттелінеді. Адамның болмысы, қызметі, ойлау негізі, тілдің белсенді түрде қатысуымен жүргізіледі, адам қызметінің уәждері мен ұстанымдарын қалыптастырады, нәтижесін болжайды» [1, 7].

Когнитивтік лингвистика когнитивтік құрылымдарды қарастырумен қатар адам санасында тілдік және тілдік емес білімдер жүйесінің құрылымын, сондай-ақ тілдік және тілдік емес ақпараттарды игеру, өндеу, қолдану тәрізді әрекеттердің жүзеге асуын қарастырады. Тілдік таңба арқылы кодқа салынған ақпаратты ашу немесе

акпаратты кодқа салу тәрізді әрекеттер когнитивтік лингвистиканың құзырына жатады.

«Коршаған шындық өмірді саналы түрде тану, адам тәжірибесін категориялау тілмен байланысты болып келеді, өйткені адамның когнитивтік қызметі барысында алынған мазмұндық ақпарат тіл мен тілдік формаларда көрініс тауып, сөйлеу арқылы білдіріледі. Диалектикалық формадағы когнитивтік процестер тілмен тығыз байланысты, оның басты себебі: тіл адамдардың қоғамдық тәжірибесі мен дүние туралы білімдерін бекітіп отырады. Ал біздің сана құрылымы туралы білгендеріміз тек қана тілге байланысты, тіл осы құрылымдар туралы хабарлауға және оларды кез келген табиғи тілде суреттеуге мүмкіндік береді» [2, 21].

Ғаламның тілдік бейнесінің әр этноста әртүрлі болуы, сол халықтың тәжірибесімен, білімімен байланысты, өйткені тілдік таңбаның таңбалашу қызметі экстралингвистикалық факторлардың тікелей байланысында емес, адамның көрген-білгені, ойға түйгегі білімінің негізі болып табылады. Әр ұлттың, халықтың өмірлік тәжірибесі әртүрлі болғандықтан, ғаламның тілдік бейнесі де, сол қоғамда өмір сүрген адамдардың тәжірибесі де әртүрлі болады. Соңдықтан тілдік тұлға ретінде олардың когнитивтік санасындағы ғаламның тілдік бейнесінде айырмашылықтар болады.

Сонымен «когнитивтік лингвистика дегениміз – тілдегі жалпы когнитивтік тетік ретінде когнитивтік құрал, яғни ақпаратты репрезентациялау, кодтау және трансформациялауда маңызды рөл атқаратын таңбалар жүйесі ретінде қарастырылатын лингвистикалық бағыт» [3, 53]. Тілдің когнитивтік ерекшеліктері негізінде когнитивтік тізбекте тәуелділік пен аракатынастарды орнату мәселелері ақыл-ой, сана, тіл, ішкі таным, концептілеу, категориялау, қабылдау түрінде танылады.

Ғалым Е. С. Кубрякованың пайымдауынша: «Лингвист обьективтік шындық туралы түсінік сонында жеке, лингвистикалық формалардың қандай жүйеде тұрғандығын ғана болжауда емес, сонымен қатар тілдік бірлік, іштей байланысты табиғи тұтастық, тілдік берілімдер, категориялар дүниені қабылдаумен қалай байланыскандығын және олардың танымды қалай бейнелейтіндігін білуі тиіс» [4, 37].

Қазақ тіл білімінде когнитивтік бағытта жазылған алғашкы зерттеу еңбегі – К. Ә. Жаманбаеваның «Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана» деп аталағын монографиясы. «Тіл мен таным процестерінің

аракатысын көрсете тіл қолданысының когнитивтік жүйесіне сүйенеді. Тіл мен ойлаудың, тіл мен танымның аракатынасы адам баласының интеллектуалды өмірінде (оған тіл де кіреді) құндылықтар қаншалықты рөл атқаратының белгілеп береді. Тіл мен таным аракатынасын сипаттайтын ұғымдар белгілі бір құрылымға түседі» [5, 3].

Автордың көрсетуінше, «ішкі терен қажеттіліктер символдар арқылы оянады. Бұл процесс санаға эмоция арқылы белгілі болады. Енді өз кезегінде ішкі қажеттілікті қанағаттандыру үшін қайтадан символдар дүниесіне жүгінеді. Сөйтіп терен негізі бар қажеттіліктердің сипаты символдар арқылы анықталады. Яғни сана сыртқы факторларға танулы түрдегі тәуелділігін немесе ішкі өсу, жетілу қажеттілігін белгілі бір модельдін, форманың бойына жинақтау арқылы шешеді. Тіл мен таным процесстерінің аракатысын көрсете тіл қолданысының когнитивтік жүйесіне сүйенеді. Тіл мен ойлаудың, тіл мен танымның аракатысы адам баласының интеллектуалды өмірінде (оған тіл де кіреді) құндылықтар қаншалықты роль атқаратының белгілеп береді» [5, 8].

Професор Ж. Манкеева когнитивтік лингвистиканы былайша анықтап көрсетеді: «Тіл мен ойлау бірлігінің өзіндік ерекше қасиеттерін тіл білімінің дәстүрлі, таза тілдік және ғылым саласы шенберінде зерттеу мүмкін емес. Оған қажет ғылыми парадигма – когнитивтік лингвистика, социолингвистикамен тұтасуы» [6, 40]. Ғалым когнитивтік лингвистиканың дамуымен байланысты анықталуға тиіс бірнеше ұғым немесе мәселелер болуын, оның негізгі тілдің қызметіне қатысты екендігін атап көрсетеді. Ж. Манкеева «тіл мен ой немесе таным, тіл мен ұлт т.б. мәселелер, сайып келгенде, ұлтты, ұлттың танымын өзінің терен құрылымдары арқылы тұтастырушы тілдің табиғатын анықтауға байланысты қазіргі тіл білімінде жаңа бағыттардың айқындалып, қалыптасып, дамып келе жатқаны байқалады. Оның қөріністерін казақ тіл білімінің даму күйінен де көріп отырмыз», – деген корытынды жасайды [6, 43].

Жалпы кез келген тілдегі вербалды таңбаларды когнитивтік түрғыда зерттеуді төмөндеғідей негізде жүргізуге болады:

1) ұсынылған таңбаларда көрсетілген білімдердің түрлері мен типтері және таңбаланған білімдерді көрсете тетіктері, яғни ережелер мен түсіндірuler, интерпретациялар, когнитивтік семантика мен прагматика;

2) таңбалардың пайда болуы мен даму шарттары және олардың қызметін реттеп отыратын зандар;

3) оларда бейнеленген тілдік таңбалар мен мәдени шындықтардың аракатынасы.

Г. В. Колшанский: «Атальымның мәні тілдік таңбаның затты білдіруінен немесе қандай да бір затқа қатысты болуынан емес, адамның танымдық қызметінің нәтижесі ретінде кейбір абстракцияның қорінісінен, жеке және жалпы шынайы заттар мен құбылыстардың диалектикалық қаррама-қайшылығын бейнелейтін абстракциядан туындаиды», – деп көрсетеді [7, 12].

Соңғы онжылдықта коммуникация теориясы, лингвистика, психология, лингвистикалық семантика бағыттарының сабактастығында жүргізілген зерттеулер, сондай-ақ сөйлеу актілері теориясының жетістіктері тілдік үдерістерді зерттеудің жаңаша аспектілерін айқындағы. Тілдік сананың қалыптасуы жеке тұлғаның алғашқы тәжірибесінің жалпы негізіне сүйеніп, ал оның негізінде ойлау схемалар блогының когнитивтік өзегі құралады, әрі қарай когнитивтік өзек когнитивтік (менталды) ұлгілер деңгейінің қалыптастырылуын қамтамасыз етеді. Сонымен тіл жалпы интеллектуалдық тетік ретінде ақпараттың кодталуын және кодтан алынуын іске асыратын таңбалар жүйесіне ие болады.

Адам ақыл-оыйның өмбебап қасиеті оның алғашқыда сөз тіркесін толық формасында қабылдап барып ықшамдауында болып табылады. Адам оның толық дыбысталып болғаннан кейін барып, ықшамдалған формасын жасауға белсенделік танытады. Адамның өзін қоршаған ортамен өзара әрекеттестігі нәтижесінде оның әлем, дүние туралы ой-тұжырымдары мен дүниенің белгілі бір үлгісі қалыптасады. Философиялық-лингвистикалық әдебиеттерде үл үлғи ғаламның бейнесі деп аталауды. «Ғаламның тілдік бейнесі» когнитивтік лингвистиканың басты термині болып табылады. Ғаламның бейнесі – қоршаған орта мен адам туралы ақпаратты қайта өндеудің нәтижесі. Ғалам бейнесі дүниенің біртұтас ғаламдық образы, ол адамның бүкіл рухани белсенділігінің нәтижесі болып табылады, адамның ғаламмен жасайтын барлық байланыстары барысында пайда болады.

Ғалым Р. Якобсонның анықтауы бойынша, функционалдық түрғыдан «тіл рухани және ақыл-ой қызметтің, қарым-қатынас жасаудың құралы болып табылады» [8, 306]. Яғни, бұл ретте тіл міндетті түрде мәдениетпен сабактастықта қорініс

беріп, күрделі байланыс жүйесін айқындайды. Бұл байланыс күрделілігі бірнеше себептермен түсіндіріледі: мәдени-тілдік байланыстың орна тылу уақыты; түрлі дереккөздердегі тіл → мәдениет немесе мәдениет → тіл басымдылығы; аталаған екі құбылыстың таңбалық сипаты және т.б. Мәдени-тілдік байланыстардың күрделілігі тілді мәдениеттің элементі, бөлігі, дерегі, формасы, дереккөзі, жады, шарты ретінде сипаттауға негіз болды. Алайда мәдени-тілдік кешенінде кез келген элемент басымдылық танытуы мүмкін. Мәселең, дискурс жүйесінің құрылымын жасау мәдениет талаптары мен ұстанымдарынан туын дайды. Тіл жүйесінің элементтері болып табыла тын тілдік бірліктерде, әрине мәдени компоненттен ғөрі тілдің өз табиғаты алға шығады. Деген мен тілдік бірліктер мәдени сипатты белгілеуімен де ерекшеленеді.

Тіл білім тарихында тіл мен мәдениет байланысына қатысты бірнеше концепциялар қалыптастанған:

- 1) Тіл мәдениеттің формасы да, элементі де
емес;

2) Тіл мәдениеттің бір бөлігі;

3) Тіл мәдениетті айқындастын форма т.б.

Осыдан тілдік тетіктерді сипаттаудың киын-
дығы тілдік ағзаның өзінінің күрделілігінен ту-
ындайды. Себебі, тіл мынандай қарама-карсылық-
тардан тұрады:

А) Нактылық – Абстрактілік;
Ә) Субъективтік – Объективтік;
Б) Жекелік – Ұжымдық;
В) Ұлттық – Әмбебаптық.

Тіл адамзаттың ойлау, қабылдау, пайымдау арқылы ақиқат дүниені танудың құралы ретінде ой-сананың объективтенуі болып табылады. Сонымен катар тіл адам ерекшелігін түсінуге мүмкіндік береді: «Тіл адамға тән рухани бастаманы айқындал, мәнін ашып түсіндіретін құрал» [9, 8], ал рухани бастама мәдениетпен байланысты, оның негізгі бөлігі екендігі белгілі. Сондыктан да бұл қазіргі тіл біліміндегі қарқынды да-

мып келе жатқан антропоцентристік бағыттағы зерттеулердің басты ұстанымы болып табылады. Ал антропоцентристік бағыт аясындағы зерттеулердің үлкен салаларының бірі когнитивтік лингвистика мен лингвомәдениеттану қазіргі күні ғылыми қағидалары мен ұстанымдары, зерттеу әдіс-тәсілдері негіздерінде өз алдына жеке ғылым салалары болып қалыптасып, дамып келе жатыр. Тіл білімінде мәдениеттің тұрақты концептілерін диахонды және синхронды түрғыдан саралау, мәдени-танымдық талдаулар жүргізу, лингво-когнитивтік, лингвомәдени мәселелердің шешімін табу бірден-бір өзекті ғылыми ізденістер қатарына жатқызылады.

ӘДЕБИЕТ

1. *Маслова В.А.* Когнитивная лингвистика. Учебное пособие. Минск.: Тетра системе, 2004. 255 с.
 2. *Кубрякова Е.С.* Части речи с когнитивной точки зрения. М.: Наука, 1997. 289 с.
 3. *Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г.* Краткий словарь когнитивных терминов / Под общей ред. Е. С. Кубряковой. М.: Наука, 1996. 340 с.
 4. *Кубрякова Е.С.* Начальные этапы становления когнитивизма: Лингвистика — психология — когнитивная наука // Вопросы языкоznания. М.: Наука, 1994. С. 34-37.
 5. *Жаманбаева К.Ә.* Тілдік қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. Алматы: Фылым, 1998. 140 б.
 6. *Манкеева Ж.* Казак тілін зерттеудің когнитивтік негіздері // Тілтаным. 2006. №4. Б. 40-46.
 7. *Колшанский Г.В.* Некоторые вопросы семантики языка в гносеологических исследованиях // Принципы и методы лингвистических исследований. М.: Наука, 1976. С. 5-81.
 8. *Якобсон Р.* Избранные работы по лингвистике. Благовещенск: БГК им. Бодуэна де Куртене, 1998. 448 с.
 9. *Арутюнова Н.Д.* Наивные размышления о наивной картине языка//Язык о языке / Под общ. рук. и ред Н. Д. Арутюновой. М.: Языки русской культуры, 2000. С. 7-19.

Резюме

Рассматривается вопрос, связанный с исследованием круга проблем когнитивной лингвистики и лингвокультурологии, а также обосновывается взаимосвязь языка и культуры.